

СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУР РЕЧЕННЯ

Речення як предикативна одиниця є складною структурою у мовній ієрархічній системі одиниць. Сама природа цієї лінгвістичної реалії привела багатьох дослідників до виокремлення різних відносно самостійних її сторін, а, отже, зумовила виникнення різноманітних напрямків у її вивченні. Так з другої половини ХХ ст. у лінгвістичній науці розпочалася активна семантизація синтаксису, пов'язана з переорієнтацією лінгвістичних досліджень за концептом «від значення до форми». Посилений інтерес до смислової сфери мови визначається насамперед прагненням поглибити уявлення про закономірності її організації, специфічні властивості, що дають їй можливість бути знаряддям пізнання і комунікації. Семантичний підхід, який дав можливість використовувати семантичні ознаки у визначенні синтаксичних одиниць, довів, що він має безперечні переваги перед однобічним формально-граматичним підходом до вивчення синтаксису: «Він досить виразно показує, що основною сферою синтаксичних одиниць є сфера значення, що заради висловлення думки приводиться в дію весь складний механізм мови» [2, с. 3].

Спосіб організації семантики і процес її втілення у формально-граматичній структурі найпоказовіше виявляється в основній синтаксичній одиниці – реченні. Визнання за реченням багатоплановості дозволило вивчати його у різних аспектах: структурному, семантичному, комунікативному, номінативному, соціолінгвістичному, емоційному, стилістичному, функціональному тощо [1, с. 3].

Варто також зазначити, що пильна увага до проблем семантики у деяких

дослідженнях відсуває формально-граматичний метод як аспект вивчення і опису синтаксичної системи. У зв'язку з цим виникають труднощі, зумовлені тим, що речення має декілька рівнів, досліджуючи ж окремі його сторони не можна дати вичерпних відповідей на актуальні питання синтаксису. Усі численні спроби системного опису синтаксичної системи на суто формальній основі були зумовлені тим, що ігнорувалось його семантичне наповнення. Спроби виключно семантичного опису призведуть до такого ж результату, бо відрив семантики від структурного її вираження означає не що інше, як відрив змісту від форми, порушуючи тим самим твердження про єдність форми і змісту. Отже, «...найпоказовішим у синтаксисі речення варто визнати тривимірний підхід, який полягає у виділенні формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і власне-комунікативної структур речення». [3, с. 49].

У пропонованій статті обґрунтовується співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення, встановлюються фактори, які впливають на асиметрію синтаксичної та семантичної структур речення з дієслівним предикатом, що характеризується загальним значенням мовленнєвої діяльності у сучасній українській літературній мові.

У зв'язку з інтенсивним розвитком синтаксичної семантики, пов'язаної з вивченням об'єктивно-сміслового змісту речення, виникло поняття семантичної структури речення. Однак чіткого розуміння цього поняття досі немає, що пояснюється, зокрема, складною природою самого змісту речення, у якому можна виділити три рівні його представлення: денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний [1, с. 8]. Між різними рівнями представлення об'єктивно-сміслового змісту речення існують певні ієрархічні відношення: денотативний (як ієрархічно найнижчий, бо пов'язаний з реальними ситуаціями) є основою для логіко-семантичного, який пов'язаний із значеннями, що є результатом логічного аналізу відображення у людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій. Логіко-семантичний є основою для мовно-семантичного рівня. Останній же пов'язаний із значеннями, які є наслідком відображення за допомогою мислення цих відношень у конкретних мовах [1,

с. 13]. Отже, семантична структура речення має дві сфери існування: загальномовну, логічну (логіко-семантичну, або власне-семантичну) і конкретномовну (мовно-семантичну, або семантико-синтаксичну).

У науковій літературі відношення між компонентами речення розглядаються по-різному, залежно від того, реаліями якої структури вони вважаються (поверхневої, глибинної тощо). Відповідно і різні терміни використовуються для позначення цих відношень: синтаксичні, смислові, семантичні, семантико-синтаксичні (Й. Андерш, І. Вихованець, К. Городенська О. Леута та ін.).

У цьому дослідженні уживається термін «семантико-синтаксичні відношення», оскільки він відбиває рівневу організацію речення, будучи реалією семантико-синтаксичної структури і поєднуючи лексико-семантичні та формально-граматичні аспекти лінгвістичного поняття «відношення». Семантико-синтаксичні відношення можна кваліфікувати як лексико-граматичну категорію, що являє собою сукупність лексико-семантичних особливостей поєднаних компонентів і їх синтаксичних значень, які знаходять своє вираження через відповідні формально-граматичні засоби і способи, властиві конкретній мові.

Семантико-синтаксична структура речення, базуючись на семантико-синтаксичних відношеннях і виділюваних на їх основі компонентах, виступає проміжною ланкою, що з'єднує глибинну і поверхневу структури. У семантико-синтаксичному ярусі більшою мірою, ніж у власне-семантичному, враховується співвідношення змісту і форми компонентів речення. Власне кажучи, тут відбувається перший ступінь пристосування змісту до формально-граматичної структури речення. Поєднуючи зміст з формальними особливостями закріплених за певною семантико-синтаксичною функцією компонентів, семантико-синтаксичний ярус являє собою семантичні варіації власне-семантичного ярусу. І, своєю чергою, ґрунтується на формально-граматичному, який є формою реалізації першого [2, с. 127]. Кожен з названих структурних рівнів оперує своїми мовними категоріями: формально-граматичний – синтаксичні зв'язки і

виділювані на їх основі члени речення, семантико-синтаксичний – семантико-синтаксичні відношення і виділювані на їх основі компоненти – синтаксеми, власне-семантичний – предикатно-аргументні відношення між компонентами – семантемами.

До опису семантико-синтаксичної структури речення входить встановлення специфіки його компонентів, а також характеру семантико-синтаксичних відношень між ними. Вивчення семантико-синтаксичних відношень дає багатий матеріал для вияву семантичних характеристик структурних компонентів речення (враховуючи відношення предметів, явищ, ознак, властивостей тощо) звичайно на базі відповідного синтаксичного зв'язку.

У вивченні граматичної природи речення найважливішим є питання про співвідношення його формально-граматичної і семантичної структури [2, с. 3]. Хоча ці структури і функціонують у нерозривному зв'язку між собою, проте семантична структура часто буває асиметрична синтаксичній. Причиною можуть бути такі явища: 1) компресія двох і більше пропозицій у синтаксично простому реченні; 2) наявність детермінантів.

Компресія двох і більше пропозицій у синтаксично простому реченні

Стискання двох і більше семантичних одиниць у одній синтаксичній структурі відбувається за рахунок згортання однієї з них та функціонування у реченні як обставини або означення. Причиною такої трансформації є збіг двох відносин характеристичної за одним референтом, що виступає у реченні суб'єктом.

Найпростішою формою змістовної конденсації є означення. Наявність прикметників за межами присудка у реченні – безперечна ознака аналізованого явища. Напр.: *А вартіві оружні, здоровецькі, щось говорили не по-грецьки (Костенко): А вартіві щось говорили не по-грецьки + Вартіві оружні, здоровецькі; Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах (Коцюб.): Він кричав на цілу вулицю + Він блідий, запінений з страшними очима.*

Іншим різновидом об'єднання двох і більше пропозицій у синтаксично елементарній структурі є обставина, що передає додаткові характеристики суб'єкта. Напр.: *У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось (Хвил.): Хтось кричав чітко й агітаційно + Хтось кричав у вестибюлі; В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, в другому – якийсь мисливець розповідає анекдоти (Хвил.): Мисливець розповідає анекдоти + Мисливець в другому закутку. Основою семантики вищеназваних речень є конденсат двох пропозицій.*

Формою вираження згорнутих предикацій можуть бути як одиничні лексеми, так і дієприслівникові конструкції, відокремлені і невідокремлені. Напр.: *А тим часом, роблячи діло, рибалки тихо гомоніли проміж себе (Н.-Лев.): Рибалки тихо гомоніли проміж себе + Рибалки робили діло; Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова (Хвил.): Хлоня говорив це + Хлоня натхненно і чітко вимовляв слова.*

Наявність детермінантів

Детермінант – це самостійний семантико-синтаксичний поширювач усього складу речення чи його предикативного ядра. Наявність детермінанта у структурі речення зумовлюється певними особливостями семантико-синтаксичної будови речення, його комунікативними завданнями, функціональною спрямованістю реченнєвої синтаксичної конструкції. Характерною особливістю їх функціонування у реченні є синтаксична і семантична автономність, – не маючи синтаксичного зв'язку з будь-яким членом речення вони належать до всього речення в цілому. Проте ця незалежність не виключає існування семантичних відношень між детермінантом і рештою речення. Характер цих відношень може бути різноманітним: локальні характеристики, темпоральні тощо. Елімінація детермінанта не породжує структурної неповноти висловлювання, бо детермінант не є структурно обов'язковим членом речення – обставиною. Речення як комунікативна одиниця не руйнується з вилученням детермінанта, проте втрачає свою семантичну конкретність. Тим-то детермінанти як компоненти семантичної структури

речення одночасно становлять факультативні елементи формально-граматичної будови речення, бо їх елімінація не призводить до категоріальних змін у формально-граматичній структурі речення. Напр.: В понеділок раненько попрокидались гості й балакали, лежачи в клуні на сіні (Н.-Лев.). Пропозитивна функція детермінантів у реченні очевидна, незважаючи на свободу їх функціонування у синтаксичній структурі. Отже, синтаксично прості речення з такими словоформами мають поліпредикативну семантичну структуру.

На семантику речення впливають також і лексичні компоненти, його складові. Хоч значення речення – це його основа, а структурна схема – лише матеріальна реалізація цього значення, функціонування деяких лексем вносить зміни у загальні закономірності. Так, наприклад, маючи однакову структурно-морфологічну реалізацію $N_1 - V_f - N_5$, речення: *І воєнком, і дружина його вже звикли, що, коли син приїздить у відпустку, в них – ніби клуб, щовечора приходять синові друзі, заклопотані якісь юнаки, годинами дискутують (Гонч.); Олень глянув убік і побачив комісара; той командував червоногвардійцями (Підмог.)* суттєво різняться своєю семантикою. Семантична формула першого речення $S - V_f \text{Praed}_{\text{dic}} - \text{Adv Temp}$, другого – $S - V_f \text{Praed}_{\text{dic}} - \text{Obj}$. Семантика першого речення репрезентована як “часова кваліфікація мовлення суб’єкта”, а другого – «спонукання суб’єктом мовлення об’єкта шляхом наказу». Отже, якщо позицію N_5 займає лексема з темпоральним значенням (година, день, рік і под.), дана структура втрачає свій суб’єктно-об’єктний характер і позначає часову кваліфікацію мовлення. Ще один приклад: Мелашка питала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат (Н.-Лев.).

синтакс. структура

семант. структура

$N_1 - V_f - N_4 - N_4$

$S - V_f \text{Praed}_{\text{dic}} - \text{Obj}_1 - \text{Obj}_2$

“Об’єктна конкретизація мовленнєвої взаємодії і контакту між суб’єктом і об’єктом”.

Вони весь день розмовляли – про редакційні справи, про події в міжнародному житті, і в їх розмові відчувалася та задушевність, яка виникає тільки між найближчими друзями (Дім.).

синтакс. структура

семант. структура

$N_1 - V_f - N_4 - N_4$

$S - V_f \text{Praed}_{dic} - \text{Obj} - \text{Adv Temp}$

«Часова конкретизація мовленнєвої взаємодії і контакту між суб'єктом і об'єктом».

З аналізу вищенаведених структур видно, що при повному збігу структурної схеми, семантика конструкцій може різнитися за яким-небудь компонентом (як у другій парі прикладів), а може бути абсолютно відмінною (як у першій парі прикладів). Саме це й дозволяє зробити висновок про те, що не існує певного взаємозв'язку між змістом речення і його точно закріпленим структурним втіленням. Розмаїтість семантичних значень та їх відтінків не дозволяє зв'язати їх у межах чітко окреслених структурних схем. Отже, вивчення синтаксичних структур передбачає розгляд змістовної і структурної сторони речення як єдиного комплексу, ізольоване ж дослідження будь-якої з цих сторін не може дати вичерпних відповідей на питання, що стоять перед синтаксистами на сучасному етапі розвитку мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ : Наук. думка, 1987. 190 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка, 1983. 219 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.